

Назар КІСЬ

ЗАХІДНИЦТВО В ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: КЛЕРИКАЛЬНА ГРУПА – ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА – ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР

Розглянуто проблему формування та еволюції політичної доктрини українських християн-суспільників у Галичині на початку ХХ ст., зокрема в контексті дискусій у середовищі греко-католицького духовенства між орієнталістами й окциденталістами щодо проблеми цивілізаційного вибору.

Ключові слова: візантинізація, національний обряд, масова політика.

Націоналізм як одну з найпопулярніших на початку ХХ ст. ідеологій активно досліджували тогочасні історики, а також сучасна українська історіографія, зокрема його вплив на взаємовідносини Церкви й політики¹. Заразом праці більшості істориків розглядають ці проблеми з позиції “класичного національного канону”, до якого належать постулати про “соборність українських земель від Сяну до Дону”, про домінуючу роль козацького епосу і міфу, які ґрунтуються на тезі про “захист православ’я від латинського наступу”, й соціальна редукція поняття “народу” до селянства і протиставлення його “денаціоналізованій еліті”. Більшість цих тез подані як аксіоми, що не потребують підтвердження².

Навіть роботи, присвячені суто прозахідницькій течії галицького політикуму початку ХХ ст. – т. зв. клерикальній групі (через провідну роль у ній частини греко-католицького духовенства), теж написані згідно з цим канонам, оскільки дії та висловлювання провідних діячів цього напрямку проаналізовані крізь призму звичного нам націоналізму, тим самим таки обмежуючи його до рівня угодовського, поміркованого чи консервативного³.

¹ Найновіша “підсумкова” праця, в якій проаналізовано, зокрема, величезний пласт історіографії: *Зайцев О.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / *О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів*; [за заг. ред. *О. Зайцева*]. – Львів: В-во Українського Католицького Університету, 2011. – 384 с.

² *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / *Н. Яковенко*. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.; *Її ж.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / *Н. Яковенко*. – Київ: Laugus, 2012. – 472 с. Приклад спроби подивитися на націєтворчі процеси в Галичині початку ХХ ст. з іншої перспективи – “Політ Ікара майже в усіх напрямках” І.-П. Химки, який спричинив жваву дискусію серед істориків.

³ *Аркуша О.* Олександр Барвінський / *О. Аркуша* // Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постагі; [гол. ред. *Я. Ісаєвич*; упоряд.: *М. Литвин, І. Патер*,

Політичне угруповання, найяскравішими представниками якого можна вважати Олександра Барвінського та єпископа Станиславівського Григорія Хомишина, – т. зв. “західники” (або “западники”, об’єднані на початку ХХ ст. у політичній партії Католицький русько-народний союз, згодом – у Християнсько-суспільному союзі (ХСС), а також навколо редакції газети “Руслан”) не можна трактувати лише як “консервативне” чи “угодовське”, оскільки їх ідеологія не передбачала ані консервації тодішніх чи минулих суспільних порядків, ані не вбачала у співпраці з польською адміністрацією мети своєї діяльності. “Західники”, наскільки це було можливо в тодішніх умовах тотального домінування націоналізму, пропонували своєрідну політичну доктрину, значний вплив на яку справили ідеї ультрамонтанства (тобто відстоювання виняткової ролі духовенства в суспільних процесах) та належності до західноєвропейського цивілізаційного простору через Унію Греко-Католицької Церкви з Римом.

У статті розглянемо ідеологію “західників” (або, за назвою партії – християн-суспільників), залишивши поза увагою історію політичної боротьби і міжособистісних стосунків. Терміни “західники” та “восточники”, матимуть світоглядне значення, не обмежуючись лише церковними проблемами і т. зв. “обрядовим рухом”.

“Восточники” й “західники” в багатьох питаннях дотримувалися протилежних поглядів. Це стосується celibату, календарної реформи, візантинізації чи латинізації обряду, стосунків клиру зі світською інтелігенцією. Попри те, що в сучасній вітчизняній літературі найбільш поширене трактування візантинізації як збереження традиції й очищення обряду⁴, можна сказати, що вона була не лише впровадженням у культурну (особливо обрядову) сферу східних зразків, але й політикою частини духовенства і світської еліти, спрямованою на зближення Греко-Католицької Церкви з православними Церквами східнослов’янського простору. Ця політика відобразилася на дискусіях між “західниками” та “восточниками” щодо обряду, мистецтва, богословських традицій, чернецтва й історії Церкви (зокрема унії 1596 р.).

Ідеологія українського прозахідницького руху початку ХХ ст. ґрунтувалася на двох головних засадах: “народності” та християнстві. Оскільки, на думку “західників”, українська національна ідентичність у Галичині була тісно пов’язана з

І. Соляр]. – Львів, 2009. – С. 48–66; *Її жс.* Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство “Руська громада” / О. Аркуша // Шляхами історії: Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 63–99; *Єґрешій О.* Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина / О. Єґрешій // Галичина. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С. 315–320; *Його жс.* Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904–1939) / О. Єґрешій. – Івано-Франківськ, 2001. – 72 с.; *Його жс.* Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єґрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с.; *Мельничук П.* Владика Григорій Хомишин. Патріот – місіонер – мученик / П. Мельничук. – Львів: Місіонер, 1997. – 414 с.; *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи / І. Чорновол // Олександр Барвінський 1847–1927: матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського (Львів, 14 травня 1997 р.). – Львів, 2001. – С. 32–44; *Його жс.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000. – 247 с.

⁴ *Єґрешій О.* Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького... – С. 315–320.

належністю до “руско-католицької Церкви”⁵, церковні питання вони не трактували як менш важливі порівняно з національними, а такими, що повинні бути розглянуті в комплексі⁶. Саме тому розгляд національної доктрини християн-суспільників варто почати з навколо церковних дискусій, які точилися тоді щодо питання, якою повинна бути Греко-Католицька Церква. Ці дискусії були спричинені самою двоїстою природою Церкви, яка поєднувала латинські й православні традиції.

У процесі дискусій про історію та природу Греко-Католицької Церкви, варіанти її реформування “восточники” і “західники” сформулювали власні моделі української ідентичності греко-католиків Галичини. Для “восточників” Церква й обряд, разом із мовою та культурою, були одними з найважливіших чинників єдності українського народу на територіях Австро-Угорщини та Російської імперії. Відповідно, для максимальної уніфікації культури галичан і наддніпрянців вони прагнули “очищення” церковного обряду від латинських запозичень. У перспективі це мало полегшити перехід православних українців на унію та забезпечити об’єднання всієї нації в одній Церкві. “Західники”, для яких визначальною була належність до католицького цивілізаційного простору, готові були пожертвувати єдністю української національної культури заради збереження “католицькості” Церкви, якщо б не вдалося зробити всіх українців католиками. Обидві групи були активно задіяні в політичних процесах, що спричинило численні закиди в надмірній політизації Церкви, угодовстві, фанатичному націоналізмі, занедбанні священниками душпастирських обов’язків на догоду партійній діяльності тощо. Дискусії між “восточниками” і “західниками” продовжилися й у міжвоєнний період, але за умов більш чіткої структуризації обох таборів та зміни зовнішніх обставин.

Візантинізація: відродження традиції Київської Русі чи руйнування Церкви

Різниця між “західниками” та “восточниками” полягала перш за все у трактуванні явища “візантинізму”. Для “восточників” “візантинізм” – це окрема давня культурна традиція, яка визначає окремішність Греко-Католицької Церкви й українського народу⁷. “Західники” розуміли “візантинізм” як суто негативне явище, успадковане від Візантії та характерне для синодальної Російської Церкви. “Візантинізм” вважався руйнівним для Церкви і суспільного життя чинником⁸.

Висловлювання єпископа Григорія Хомишина щодо візантинізації підсумовано в 1931 р. у статті “Про візантійство”. У ній, зокрема, йшлося про те, що православним Церквам притаманна традиція співпраці з державою у становищі підпорядкованої структури, що в підсумку призводило до занепаду церковного життя. Крім того, православним Церквам, на думку єпископа, бракувало дисципліни та непорушності авторитету єрархії. Він вважав, що існують суттєві відмінності між греко-католицькими та православними українцями, а уявлення галичан про Наддніпрянщину – радше сентиментальні, ніж раціональні.

⁵ З новим роком // Руслан. – 1900. – Ч. 1.

⁶ Sine ira et studio // Там само. – 1913. – Ч. 184.

⁷ Там само. – С. 412.

⁸ Папезинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності / М. Папезинська-Турек // Ковчег. – Львів, 2003. – Ч. 4. – С. 404–414.

Стан справ у першій половині ХХ ст., на думку єпископа, був таким: український народ залишався роз'єднаним, а Греко-Католицька Церква була його єдиною “здоровою інституцією”. Впровадження “візантинізації” могло спричинити і її занепад, тому не потрібно боротися з впливами латинського обряду, очищати Літургію. Варто, натомість, остерігатися того, що під впливом “візантіїства” Греко-Католицька Церква могла дистанціюватися від Католицької, а домінування форми (тобто обряду) над змістом – призвести до “схизми”. Натомість, коли йшлося про “місію на Сході”, таку важливу для “восточників” (про це далі), єпископ Григорій Хомишин не вбачав різниці в завданнях і методах греко-католицького та римо-католицького духовенства⁹.

Натомість для “восточників” не менш важливою була політична й екуменічна складові візантинізації. “Повернення до давньоукраїнських обрядових зразків” вважалися передумовою для приєднання православних Російської імперії (передовсім українців) до унії з Римом. Наприклад, на сторінках восточницького часопису “Нива” висвітлювався процес проведення Велеградських з'їздів, одним з організаторів яких був митрополит Андрей Шептицький. Мета цих з'їздів – “промостити дорогу до нав'язання відносин між католицькими Слavyянами, а великим православним Сходом”. Одним із можливих їх наслідків могло бути об'єднання із “закордонними братами” не лише через спільну народність, але і віру¹⁰.

Політика плекання окремішності й унікальності, яка була логічним наслідком дискусій щодо візантинізму, закономірно спричинила обговорення можливості надання особливого статусу для Греко-Католицької Церкви. З 1913 р. над ідеєю утворення патріархату почали серйозно працювати клерикальні кола. На відміну від попередніх ініціатив світських осіб, клерикали вважали за необхідне отримати патріархат із санкції Ватикану. Причинами, що спричинили бажання створити патріархат, були обрядові непорозуміння та дискримінаційне становище порівняно з Римо-Католицькою Церквою. У статті “Гроза заглади нашого обряду в Галичині” йшлося про ініціативу частини духовенства (групи часопису “Нива”) скликати собор для вирішення всіх непорозумінь і просити папу іменувати львівського митрополита патріархом. Редакція прозахідного “Руслана” підтримувала таку ініціативу, проте сумнівалася в реалістичності цих намірів через апатичність та безініціативність основної частини духовенства і громадськості¹¹. Щоб не допускати дискримінації Греко-Католицької Церкви, пропонувалося іменувати львівського греко-католицького митрополита патріархом, створити при Римській курії посаду кардинала для українців греко-католиків, визначити правила для змішаних шлюбів, за якими віросповідання сім'ї повинно відповідати конфесійній належності чоловіка, й визначити повноваження світської влади в церковних питаннях¹².

⁹ Хомишин Г. Пастирський лист Про політичне положення українського народу в Польській державі / Г. Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – Ч. 21.

¹⁰ Велеградський з'їзд // Нива. – 1907. – С. 498–500.

¹¹ Гроза заглади нашого обряду в Галичині // Руслан. – 1913. – Ч. 220.

¹² Зобрядових непорозумінь в Галичині // Нива. – 1913. – С. 496–498.

“Національний обряд”: проблеми целібату, календаря і мови

Проблеми “візантійської культурної спадщини” відобразилися в таких питаннях, як стан одруженого духовенства, використання Юліанського календаря та церковнослов'янської мови.

Однією з головних національних проблем у церковній сфері було питання целібату. Сімейний стан для греко-католицького пароха вважався нормою, тоді як висвячення неодруженого священика означало певну жертву заради церковної кар'єри. Родинні зв'язки в середовищі духовенства створювали певні групи впливу, чий протекціонізм негативно впливав на відбір парафіяльних священиків. Корупція при зайнятті парафій членами окремих груп впливу була одним із чинників процелібатних настроїв у кінці ХІХ ст. Проте тоді (зокрема під час Собору 1891 р.) вирішальним виявилось негативне ставлення до целібату як до явища, яке шкодить авторитету пароха серед його парафіян (а отже, – Церкви), суперечить природі людського організму та притаманне західній (польській) культурній традиції¹³.

На початку ХХ ст. ідея заборони одружуватися священикам фігурувала в контексті “схизми американських русинів” (русі в середовищі галицьких українців-емігрантів в Америці за церковну автономію) та українсько-польського протистояння. В Америці цю ідею трактували як одну з головних причин латинізації або переходу на православ'я¹⁴, а також як частину дискримінаційної політики Рима¹⁵. Целібат (як один з елементів латинізації і полонізації) був предметом закидів націонал-демократів, радикалів та русофілів клерикалам, зокрема єпископові Григорію Хомишину.

Українські політичні кола Галичини відстоювали тезу, що відсутність целібату серед галицького греко-католицького клиру не дозволила йому виокремитись в окрему “касту”, спрямувавши відтак духовенство в бік роботи з масами¹⁶.

Друга частина складних національних проблем у церковній сфері – питання календаря. Юліанський (східний) календар був не лише одним із чинників диференціювання від польського населення, важливою складовою ідентичності, а й частиною церковної традиції. Крім того, він визначав вихідні та робочі дні для найманих робітників. Ця проблема була актуальною для українців греко-католиків у містах, оскільки тут найчастіше контактували дві календарні системи, серед яких домінувала “польська” – григоріанська. Це створювало незручності для міського греко-католицького населення, відмежовувало його від решти громади міста, призводило до економічних втрат, бо під час “польських” свят працювати забороняло законодавство, а під час “українських” не дозволяли церковні канони. Відзначення деяких релігійних свят у містах інколи перетворювалося на справжні національні маніфестації. Однак оскільки кількість греко-католицького населення, а тим більше робітничих професій, у містах була мізерною, відповідно питання Григоріанського календаря не було таким актуальним, як впровадження целібату чи сфера вживання української мови.

¹³ Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини ХІХ століття / А. Заярнюк // Україна модерна (Львів). – 2000. – Ч. 4–5. – С. 50–80.

¹⁴ Схизма американських русинів // Діло. – 1902. – Ч. 40.

¹⁵ Буля про новоосноване єпископство для американських Русинів // Нива. – 1907. – С. 645–647.

¹⁶ Правда і фалшована віра // Громадський голос. – 1907. – Ч. 42.

До 1916 р., коли єпископ Григорій Хомишин запровадив Григоріанський календар, проблема календарної реформи у Греко-Католицькій Церкві була теоретичною. Єпископ та його однодумці мотивували свою прихильність до григоріанської системи тим, що Греко-Католицька Церква має прагнути тіснішого зв'язку з Римом. Проти виступали представники решти українського політикуму, більшість українських громадських організацій та партій, оскільки Юліанський календар був одним з аргументів на користь поділу Галичини на західну та східну частини¹⁷.

Із переходом націоналізму у стадію масового руху на початку ХХ ст. надзвичайно важливим стало мовне питання. Оскільки носіїв певної мови легко можна було схарактеризувати як членів однієї національної спільноти¹⁸, то вибір мови спілкування часто прирівнювався до публічного декларування своєї національної належності. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська вважалася не лише національною, але й соціальною та конфесійною ознаками. Поділ населення Східної Галичини на українськомовних селян східного обряду та польськомовних міщан і шляхту призвів до того, що українська вважалася мовою греко-католицького селянства¹⁹.

Водночас у середовищі українських громадських діячів та духовенства тривали суперечки щодо доцільності вживання церковнослов'янської. Її могли використовувати як елемент нелатинської ідентичності, що поєднував галицьких греко-католиків із православними українцями Наддніпрянщини²⁰. Разом із тим церковнослов'янська мова могла свідчити про належність до російської православної традиції²¹.

Офіційна позиція вищого греко-католицького клиру полягала в тому, що церковнослов'янську мали використовувати як літургійну, тоді як проповіді, Святе Письмо і твори Отців Церкви повинні звучати зрозумілою “народною” мовою²². Церковна ерархія підтримала фонетичний правопис, що схвалили всі українські політичні групи, крім русофілів. Суперечки щодо окремих форм написання вважали несуттєвими і деструктивними, тоді як набагато актуальнішим було питання очищення мови від

¹⁷ Павлишин О. З історії впровадження Григоріанського календаря у церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина / О. Павлишин // Україна модерна (Київ; Львів). – 2002. – Ч. 7. – С. 7–68.

¹⁸ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – Київ, 2001. – 272 с.

¹⁹ Osadczy W. Stosunki między obrządkiem weak westia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX początku XX wieku / W. Osadczy // Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa; [red. S. Stępień]. – Przemyśl, 2000. – Т. 5. – С. 79–86.

²⁰ Стаття невідомого автора на релігійну тему: “Правила о належнім вживанню текстів св. Письма в проповідях” Б/д. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 684 (Протоігуменат монастирів ЧСВВ). – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 15.

²¹ Лист священників членів товариства св. Іоана Златоуста про відміну старослов'янської мови в богослуженнях. 1910 р. // ЦДАІЛ України. – Ф. 358 (Митрополит Андрей Шептицький). – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 15.

²² 1900 р., Надвечір'я Св. Михаїла, с. Марківці під Станіславом. З пастирського листа сп. Шептицького до вірних на Буковині “Правдива віра” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Свічадо, 1995. – Т. 1. – С. 9–13.

русизмів та полонізмів²³. Політичну доцільність не варто вважати єдиною чи навіть головною причиною такої позиції єрархії. Важливим аргументом за впровадження народної мови було те, що через малозрозумілість молитов і богослужінь у парафіян залишався широкий простір для фантазій – селяни промовляли “старосвітські молитви”, де християнські елементи часто перепліталися з ще дохристиянськими віруваннями²⁴.

Загалом прихильне ставлення до “народної мови” було притаманне всім політичним групам, які відстоювали українофільські позиції: “Національна ідея воплотилася передовсім в живій народній мові, що явила ся найголовнішою і найвиразнішою прикметою народності”²⁵. Мова українців Галичини та Буковини й мова надніпрянських українців вважалася однією попри існування місцевих особливостей: “При всіх одначе ріжницях була повсюди свідомість одноцілості й єдності українсько-руської мови й літератури”²⁶. Русофілів, які підтримували практику вживання церковнослов’янської, звинувачували в намаганні впровадити російську. Цьому сприяла діяльність русофільських бурс та пансіонатів на території Галичини²⁷.

На 1913 р. мовне питання було далеким від вирішення. Фактично існували різні варіанти української, що мали різні форми застосування. Як йшлося в львівському восточницькому клерикальному часописі “Нива”: “...маємо иншу мову для Бога, иншу в письмах до Консисторій, иншу для щоденного домашнього ужитку – ну, а еще иншу в розмові з паном колятором”²⁸. Дискусії щодо сфери вживання української мови в Церкві засвідчили, з одного боку, зростання популярності тих політичних сил, які виступали за модернізацію церковного життя на виразно національних засадах. З іншого боку, для цих прихильників “живої мови” надзвичайно важливо було зберегти обряд як одну із складових національної ідентичності. При цьому церковнослов’янська, яка гальмувала процес впровадження української в усі сфери національного життя, була також інструментом опору латинізації та полонізації. Здатність церковнослов’янської мови бути для націоналістів і корисною, і шкідливою зробила можливим одночасне застосування різних мовних моделей протягом довгого часу.

Полонізація й “окатоличення” греко-католиків

Перехід із греко-католицької в римо-католицьку конфесію представники українських політичних сил трактували як ополячення через специфічні галицькі умови, коли парафіянин костелу вважав себе поляком, тоді як греко-католик – русином. Поширення римо-католицизму розумілося не стільки церковним, скільки національним питанням. Цьому сприяла й організаційна слабкість Греко-Католицької Церкви порівняно з Римо-Католицькою. Місцева влада, на думку тодішніх українських політичних еліт, сприяла появі нових латинських парафій, гальмуючи відкриття греко-католицьких. Частина українських сіл, навіть при наявності церкви, не мала свого

²³ Не віднинішня заморока // Руслан. – 1913. – Ч. 65.

²⁴ *Гриньох І.* Роля східної традиції в обновленні церковного життя / І. Гриньох // Богословія. – Рим: Українське Богословське Товариство, 1969. – Т. 23. – С. 181–191.

²⁵ Русини в ХІХ століттю // Руслан. – 1900. – Ч. 2, 4, 11, 12.

²⁶ Україна а Галичина й Буковина // Руслан. – 1907. – Ч. 2.

²⁷ Успіхи і дальші змагання за змосковщення Галичини // Руслан. – 1913. – Ч. 183.

²⁸ Руська мова – а руський обряд! // Нива. – 1913. – С. 269–270.

парафіяльного священика, богослужіння відбувалися нерегулярно, такі термінові питання, як сповідь, похорон тощо нерідко могли бути вирішені лише місцевими римо-католицькими священиками²⁹.

На думку клерикалів-“восточників”, які східну обрядову традицію вважали одним із найголовніших національних маркерів, причинами конверсій були як зовнішні, так і внутрішні чинники. До зовнішніх належали офіційна пропаганда вищості латинського обряду, шкільна політика та можливість інтегруватися в більш престижну соціальну групу, перспективи швидкого кар’єрного росту для тих, хто визнавав себе римо-католиком (автоматично – поляком), популярність латинських релігійних практик (молитва до Серця Ісуса, маївки)³⁰. Внутрішнім була неефективність і консервативність прицерковних братств, зокрема товариств тверезості. Також парафіяни греко-католицьких храмів часто скаржилися на бруд і неохайність у церквах, невчасне починання відправ, невихованість священиків тощо³¹. Важливим чинником, який не сприяв популярності греко-католицького обряду порівняно з римо-католицьким, був брак уніфікації в самому обряді через те, що різні парохі могли по-різному трактувати богослужбові практики залежно від національної орієнтації чи політичних вподобань. Натомість у римо-католицьких костелах, окрім уніфікованих богослужінь, була можливість відвідувати Служби Божі згідно з постійним графіком упродовж дня, а не лише зранку³². Напередодні Першої світової війни у Львові щороку в римо-католицизм переходило близько 400 греко-католиків, що практично дорівнювало річному природному приростові населення³³.

Натомість “західники” не вважали обряд належним інструментом для протистояння конверсіям, бо вірність традиціям взагалі, а не лише церковним, у середовищі селянства не була, на їхню думку, надто сильною. Вони вважали, що вирішенням у цій ситуації могло стати усвідомлення парафіяльним духовенством і вірними сутності Греко-Католицької Церкви як католицької при окремих зовнішніх ознаках, одержаних від візантійської традиції. При такому усвідомленні перехід у латинський обряд перестав би вважатися конверсією на католицизм. Лише в цьому випадку, на думку “західників”, можна було гарантувати, що латинізаційна чи православна пропаганда не матиме значного впливу на греко-католиків³⁴.

Антирусофільство, “позитивна робота” і масова політика

Політична позиція християн-суспільників, а отже, і їхнє ставлення до русофілів, були обумовлені, головню, західницькою ідеологією, тому політичні союзи з

²⁹ Перехід руської громади на латинський обряд // Діло. – 1907. – Ч. 47; Розбивають нас // Свобода. – 1902. – Ч. 15.

³⁰ О переходах з обряду гр. к. на обряд лат. // Нива. – 1906. – С. 151–154.

³¹ Проповідь про творення богослужень в честь Христового Серця. 1900–1914 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 684 (Протоігуменат монастирів ЧСВВ). – Оп. 1. – Спр. 3244. – Арк. 12; Причини переходів з обряду гр.-кат. на обряд лат. // Нива. – 1906. – С. 290–294.

³² *Osadczy W.* Kościoł i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863 / W. Osadczy. – Lublin, 1999. – S. 179.

³³ *Ibid.* – S. 178.

³⁴ З життя священиків (Справа будови церкви в Бережанах) // Руслан. – 1907. – Ч. 284. – С. 275.

ними, навіть тактичні й тимчасові, відкидалися. Політична група О. Барвінського³⁵ першою задекларувала розрив солідарності українофільського руху з русофільським і чітко артикулювала ідею української національної окремішності та єдності галицьких українців із наддніпрянськими. Разом із програмою “органічної праці”, постійною критикою русофілів й австрофільством як політичною орієнтацією, це стало причиною періодичних звинувачень у “розбиванні руського табору” та “угодовстві”³⁶.

У 1900 р., одночасно зі спробами примирення українофільських середовищ із русофілами для протидії польським впливам, клерикали-“західники” звинуватили русофілів (яких до того було прийнято вважати консервативними старорусинами) у проросійських настроях. Проросійська пропаганда, йшлося в “Руслані”, спонукала частину русофілів визнати “національну єдність з московським народом”³⁷. Після цього, з погляду клерикалів, русофіли не мали морального права називати себе “руськими”, оскільки були “відступниками, ренегатами руського народу”³⁸.

Захоплення русофілів російською літературою, яка, на думку клерикалів-“західників”, не була християнською, містило небезпеки також і для Церкви. При цьому, йшлося у “Руслані”, в Галичині недостатньо популярною була українська (наддніпрянська) і західноєвропейська література та філософія. Остання, особливо німецька, могла би стати альтернативою російській, оскільки, на думку клерикалів, мала “вищий рівень”, а галицьким українцям не загрожувала німецька асиміляція. Російська ж література була шкідливою тому, що формувала симпатію до російської культури, а отже, і до Росії: “...нема нічого гіршого над симпатію до чоловіка, котрий нам плює в лице”³⁹. Після 1907 р. русофілів, зокрема священників, все частіше почали звинувачувати в неблагонадійності, проросійській агітації, озброєнні населення для підняття повстання проти австрійської влади тощо⁴⁰. Православ’я, ідея етнічної єдності з російським народом та підтримка російського уряду часто трактувалися як цілісна система, тому підтримка східного обряду могла стати причиною звинувачень у симпатіях до імперії Романових. Окрім того, українофільські партії небезпідставно трактували частину русофілів як союзників поляків, що діють за підтримки місцевої адміністрації на шкоду австрійському уряду⁴¹.

Натомість у взаєминах із поляками християни-суспільники дотримувалися ідеї т. зв. позитивної роботи – пошуку компромісів із польською адміністрацією й уникання

³⁵ Щодо особистих поглядів і переконань див.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя / [упоряд.: А. Шацька, О. Федорук; ред.: Л. Винар, І. Гирич]. – Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с.

³⁶ *Аркуша О.* Олександр Барвінський... – С. 48–66; *Її ж.* Український християнсько-суспільний рух... – С. 63–99.

³⁷ Розпрощалися! // *Руслан.* – 1900. – Ч. 28.

³⁸ Поражене москвофільства // Там само. – Ч. 191.

³⁹ Острога // Там само. – 1913. – Ч. 50.

⁴⁰ Изъ царства перемышльскаго владыки // *Галичанинъ.* – 1913. – Ч. 31; Провокація ininfinitum // Там само. – Ч. 33.

⁴¹ *Михальський Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1904) / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – С. 101.

протистоянь із центральною владою⁴². “Західники” вважали доконаним факт співжиття двох народів – польського та українського – на території Східної Галичини. Завдання українського політикуму вбачали в досягненні рівноправності між обома народами в межах провінції, тобто розвитку українського суспільства в освітньо-культурній, політичній та економічній сферах. Заклики витіснити поляків “за Сян” “західники” вважали демагогічними та нереальними, що спричинило звинувачення з боку націоналістів у полонофільстві, а також підтримку значної частини польських політиків, особливо прокатолицького напрямку⁴³. З іншого боку, вони скептично оцінювали найближчу перспективу порозуміння, адже, на думку “західників”, польські позиції в Галичині визначали “вшехполяки” та “подоляки”, які проводили політику асиміляції й не були зацікавлені в пошуках компромісу⁴⁴. Популярність націоналізму серед політиків обох таборів, з погляду клерикалів, не сприяла міжнаціональному порозумінню, тому вони пропонували, щоби “провід в народній політиці” здійснювало духовенство для користі обох народів⁴⁵. Таке лояльне ставлення керівництва ХСС до польських політиків у Галичині, на думку націонал-демократів, дискредитувало український рух як угодовський⁴⁶. Хоч об’єктивно група Барвінського радше заслуговує на характеристику просто неполонофобської, ніж полонофільської⁴⁷.

Новим у політиці клерикалів, як і для решти галицького політикуму на початку ХХ ст., було “залучення широких верств суспільства”, зумовлене переходом націоналізму в масову фазу. Відповідно, щодо проекту сеймової реформи 1913 р., яка передбачала розширення виборчих прав населення, “західники” демократично заявили, що це – “крок вперед”, оскільки відкриває перед ширшими верствами народу – “основою державності” – шлях до законодавчого органу⁴⁸. У “Руслані” було опубліковано офіційну позицію ХСС щодо цього питання. Християнсько-суспільний союз вимагав надання українцям такої кількості сеймових депутатських мандатів, яка би пропорційно відповідала їх кількості у краї. Для українців у містах та західній частині провінції мали утворитися національні виборчі округи. Крім того, за українцями мало бути закріплено посаду віце-маршалка сейму, повинні були гарантуватися національні права у шкільництві, адміністрації тощо⁴⁹.

Незважаючи на реноме пропольської та клерикальної політичної групи, “західники” відкрито звинуватили польську ерархію в Галичині у тому, що вона не змогла уникнути впливу національного шовінізму. Позиція польських єпископів (які

⁴² Статут, протоколи зборів та інші документи про заснування та діяльність товариства “Християнсько-суспільний союз” у Львові. 1911–1912 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат). – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 62.

⁴³ *Gromnicki S.* Kilka uwag w sprawie ruskiej albo “Comiara, towiara” / *S. Gromnicki, A. Rokosz.* – Lwów, 1901. – 46 s.

⁴⁴ Шестий лист до людей доброї волі // *Руслан.* – 1913. – Ч. 279.

⁴⁵ Є. Е Митрполит на учительськм вічу // Там само. – 1907. – Ч. 29.

⁴⁶ *Єгрешій О.* Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904–1939) / *О. Єгрешій.* – Івано-Франківськ, 2001. – С. 9.

⁴⁷ *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи ... – С. 32–44; *Його ж.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / *І. Чорновол.* – Львів, 2000. – 247 с.

⁴⁸ Історична хвиля // *Руслан.* – 1913. – Ч. 78.

⁴⁹ Становище “Христ.-сусп. Союзу” в справі сеймової виборчої реформи // *Руслан.* – 1913. – Ч. 79.

виступили проти сеймової реформи) дала можливість ворогам Церкви аргументованіше вести боротьбу з клиром та поглибила прірву між поляками й українцями⁵⁰. У результаті виборів до Галицького сейму в 1913 р. від польських депутатів увійшло більше націоналістів, а українська група стала лівішою. Суперечності між українцями і поляками в сеймі загострилися, тому справа порозуміння була малоімовірною⁵¹.

Попри те, що противники виборчої реформи серед польського політикуму здобули перемогу на виборах⁵², “західники” продовжували пропагувати ідею міжнаціонального порозуміння і т. зв. реальної політики. Першим її виявом стали спільні наради щодо господарського становища краю з огляду на два неврожайні роки та період конфронтації з Росією. Спільна праця поляків та українців у сеймі могла, на думку клерикалів, закласти підвалини до проведення в майбутньому виборчої реформи чи навіть нормалізувати міжнаціональні відносини⁵³. Взаємну національну нетерпимість українців та поляків підтримувала і пропагувала група інтелігенції, яка дуже мало мала спільного з реальним життям. “Західники” закликали націоналістів “відкинути хоч на час теорію і побачити правдиве життя”, яке отруювала взаємна ненависть від початкової школи до судів, церков та товариств⁵⁴.

У сфері соціальної політики “західники” висували гасла, близькі радикалам і націонал-демократам. Наприклад, заявляли, що треба обмежити права великого капіталу на користь найманих працівників, виправдовували мирний страйк як засіб тиску на власників підприємств та аграрних господарств, пропонували запровадити обов’язкове медичне і соціальне страхування тощо. Соціальні гасла були підкріплені вимогами національної автономії, що могло би здобути симпатії прихильників не лише Радикальної, а й Націонал-демократичної партії⁵⁵. Проте “західники” не пропонували окремої економічної програми, їх гаслом у цій сфері було: “Не реформуйте Русі, а двигайте єї...”⁵⁶. Політична клерикальна організація, на їхню думку, мала залишатися, незважаючи на прогресивні елементи програми, консервативною та національною⁵⁷. Така політика “західників” закріпила за ними образ “троянського коня” в середовищі українського політикуму, що виявлялося в численних звинуваченнях й образливих статтях⁵⁸.

Попри доволі скептичне ставлення “західників” до все більш популярного на початку ХХ ст. козацького епосу, Гайдамаччини, поширення культу Шевченка й інших “православних” та “народофільських”⁵⁹ історико-патріотичних тем, християни-

⁵⁰ Виборча реформа а польській єпископат // Нива. – 1913. – С. 271.

⁵¹ Повиборчі замітки і соймові вигляди // Руслан. – 1913. – Ч. 153.

⁵² Там само.

⁵³ Більше реальної політики // Там само. – Ч. 241.

⁵⁴ Національна нетерпимість // Там само. – Ч. 237.

⁵⁵ Задачі рускої інтелігенції а передовсім духовенства // Руслан. – 1907. – Ч. 183, 187, 191.

⁵⁶ Розпрощалися! // Там само. – 1900. – Ч. 28.

⁵⁷ Задачі рускої інтелігенції а передовсім духовенства // Там само. – 1907. – Ч. 183, 187, 191.

⁵⁸ Віче в церкві // Громадський голос. – 1907. – Ч. 12; Піп з рабіном за пан-брат // Там само; “Християнське” гайвороне летить на жир! // Там само. – 1913. – Ч. 22.

⁵⁹ “Західники” скептично оцінювали роль “народу” в українській історії, звертаючи увагу на брак конструктиву і непослідовність дій “народних вождів”, тому закликали до плекання власної національної еліти, яка б охоплювала зокрема і вище греко-католицьке духовенство.

суспільники однозначно відстоювали ідею соборності українського народу (щоправда, обмежувалися лише констатацією факту етнічної спорідненості, не висуваючи жодних політичних програм), трактуючи проблеми буковинських і наддніпрянських православних українців та греко-католиків Закарпаття як “наші народні справи”⁶⁰.

Конфесія, нація, націоналізм

Так, з огляду на наведене, західництво аж ніяк не треба зводити до клерикальної групи єпископа Хомишина, як і політику групи Барвінського – до клерикалізму чи угодовства. Так само буде спрощенням називати таку політику “консерватизмом” чи “традиціоналізмом”. На початку ХХ ст. домінантним у суспільстві залишалося переконання, що конфесія – це обов’язковий елемент національної ідентичності. Попри епізодичні заяви в національній пресі про те, що конфесія не визначає національності, лише в міжвоєнний період набуло масової популярності визначення “українська Церква” без зазначення конфесійності⁶¹. До того побутувало трактування конфесії як частини традиції. Зокрема це стосувалося і наголошення на своїй конфесійності з патріотичних міркувань. На думку націонал-демократів, для Церкви теж було корисно використовувати національні почуття своїх вірних, щоби зменшити кількість конверсій (переходів) у латинський обряд. Натомість, з погляду клерикалів, Церква не була зацікавлена у вірних, для яких мотивом їх релігійності був патріотизм, а не віра⁶². Таку позицію, для якої національне питання не було пріоритетним, критикували як угодовську і непатріотичну.

Оскільки серед українських політичних груп утвердилася ідея про Церкву як “народну інституцію”, відповідно вони прагнули використати клир для досягнення своїх цілей. Націоналістична ідеологія зробила неможливим мирне співіснування русофілів та українофілів у середовищі духовенства, які перестали бути одні для одних просто політичними опонентами. Крім того, через поєднання в політичних дискусіях націоналістичної та соціалістичної риторики український національний рух часто трактували як антиклерикальний. Із зростанням впливу національних ідей Церква опинилася у складній ситуації. Не відкидаючи принципи патріотизму, греко-католицька єрархія та “західники” виступали проти екстремізму і насильницьких методів боротьби, проти ідеології Радикальної партії, що поєднувала соціалізм із націоналістичними гаслами.

Окремо в цьому контексті варто проаналізувати ставлення “західників” до націоналізму як ідеології. “Національно-політична загорілість”, тобто нетерпимість і шовінізм у клерикальному трактуванні чітко відрізнялися від патріотизму. Перша вважалася “хворобливим проявом”, що відриває від продуктивної, позитивної, конструктивної роботи, не дозволяє бачити власні помилки і виправляти їх. Особливо це стосувалося молоді, основним завданням якої залишалося навчання. Чітку націоналістичну політику, на думку редакції клерикального “Руслана”, могли дозволити собі поляки, але не українці. На її переконання, кожна особа мала бути задіяна в “позитивній діяльності”. Якщо в ХІХ ст. націоналізм, йшлося в “Руслані”, передбачав відродження націй та їх звільнення, то у ХХ ст. йшлося вже про гноблення й

⁶⁰ Четвертий лист до людей доброї волі // Руслан. – 1913. – Ч. 277.

⁶¹ Масові процеси проти українських священників // Діло. – 1937. – Ч. 282.

⁶² Попис “священника-українця” в “Ділі” // Нива. – 1907. – С. 385–388.

асиміляцію сусідніх народів. Тому “сучасний націоналізм” розхитував мир, загострював конфлікти та спричиняв боротьбу⁶³.

На думку “західників”, католики-нерусини мали бути ближчими для українців Галичини, ніж православні українці, бо духовну спорідненість вважали важливішою, ніж етнічне походження. Оскільки Католицька Церква не робила різниці між народами і прагнула порозуміння між націями, то повинна була стояти вище націоналізму⁶⁴. Це давало підставу лівим і націонал-демократам звинувачувати клир у непатріотизмі й ігноруванні ідеї соборності України⁶⁵.

Із зростанням міжнаціонального напруження в Галичині перед початком Першої світової війни єпископ Станиславівський Григорій Хомишин заявив, що український націоналізм, який сповідують політичні партії націонал-демократичного і лівого спрямування, – “безглуздий, туманний і пустий”. По-перше, націоналізм інтелігенції при “національно неусвідомленій масі народу” вважався “безглуздим”. По-друге, оскільки націонал-демократи періодично шукали компромісу з русофілами, то така націоналістична політика була “туманною”. “Пустим” єпископ назвав націоналізм тому, що інтелектуали-націоналісти працювали лише в націоналістичних часописах, народність вважалася цінністю сама собою⁶⁶, а Львів – осередок “Діла” та “наймудріших патріотів” – був найменш українським містом краю. Крім того, суттєвою вадою націоналістів “західники” вважали нетерпимість до альтернативних поглядів та хворобливу реакцію на критику⁶⁷. Вони закликали розрізнати націоналізм як любов до свого народу та “безглуздий і туманний націоналізм і шовінізм”, від якого страждали самі українці під владою польської адміністрації⁶⁸.

Те, якою повинна була стати Церква на думку “західників” і “восточників”, значною мірою визначило їхні політичні позиції і стосунки з партійними групами. Для представників українського національного руху в Галичині від початку ХХ ст. і до Другої світової війни ідеї “восточників” були більш прийнятними, оскільки не лише допомагали відмежувати українців від поляків за допомогою обряду, календаря, традиції одруженого духовенства, але й не суперечили ідеї соборності (зокрема і релігійної) українських земель. Окрім того, східна традиція передбачала широку участь мирян у житті Церкви, що позитивно сприймали політичні лідери, які могли використовувати церковну структуру для партійної мобілізації. Зрештою, Православна Церква уявлялася такою, що теоретично може стати “національною”, тобто незалежною від іноземних впливів, наприклад Ватикану.

Яскрава ілюстрація того, чим відрізнявся націоналізм “західників” від націоналізму “восточників” – критика Осипом Назаруком ідеології Дмитра Донцова. Автора інтегрального націоналізму редактор “Нової Зорі” назвав “москалем з походження”, чим і пояснив

⁶³ Національно-політична загорілість // Руслан. – 1907. – Ч. 54.

⁶⁴ Ще кілька заміток про націоналізм і Церкву // Руслан. – 1913. – Ч. 57.

⁶⁵ Гробокопателі у ній // Галичанин. – 1908. – Ч. 127.

⁶⁶ Чи се священник чи анархіст? // Руслан. – 1913. – Ч. 70.

⁶⁷ “Ділу” на розум! // Руслан. – 1913. – Ч. 68.

⁶⁸ У відповідь “Священникови з Діла” // Там само. – Ч. 69.

його “нахил до руїни всього, до похвалювання скритовбийства і т. п.”. “Західники” вважали російський народ, а заодно й частину українського (ту, яка населяла південні та східні “етнографічні границі”), “напівазіатським через 200-літнє монгольське панування”, що, відповідно, спричинило відсутність порядку, політичної культури, поваги до європейських норм поведінки і принципів суспільного устрою⁶⁹. Подібну позицію озвучував і сам єпископ Григорій Хомишин, який трактував східну християнську спадщину як чинник неминучого занепаду Церкви та суспільства загалом. Оскільки східно-християнська цивілізаційна модель, на його думку, себе не виправдала (Візантія деградувала і не змогла вистояти в боротьбі з мусульманським світом, а Російська Православна Церква фактично підкорилася світській владі, спочатку – царській, згодом – комуністичній), для української Церкви єдиним варіантом залишалася інтеграція в латинську традицію⁷⁰.

Позиції “західників”, яких, як і “восточників”, можна вважати поміркованими націоналістами, не вписувалися в тодішні уявлення про патріотизм. Причиною цього було бажання бачити український народ частиною західноєвропейської цивілізації, відмовляючись від глорифікації знакових для національної історії подій: Гайдамаччини, боротьби козацтва проти церковної унії, критика “козацької демократії” тощо. Ці історичні приклади, на які взорував український націоналістичний рух, “західники” вважали не державотворчими, а такими, що пропагують анархію і є шкідливими для народу, який прагне не просто незалежності, але й державності. Проте в умовах польського домінування будь-які прозахідні ініціативи в Церкві, котрі проводили єпископи Станіславівський Григорій Хомишин та Перемишльський Йосафат Коциловський, наражалися на гостру критику як угодовські. А критичне ставлення до творчості таких діячів національного руху, як Шевченко, Франко чи Драгоманов, вважалося національною зрадою.

Назар Кісь. Западничество в Галичине начала XX века: клерикальная группа – политическая доктрина – цивилизационный выбор

Рассмотрено проблему формирования и эволюции политической доктрины украинских христиан-общественников в Галичине начала XX в. В частности, в контексте дискуссий среди греко-католического духовенства между ориенталистами и окциденталистами о проблемах цивилизационного выбора.

Ключевые слова: византинизация, национальный обряд, массовая политика.

Nazar Kis'. Occidentalism in Galicia in the early 20th century: group of clergy, political doctrine, civilisation choice

The article analyses the forming and evolution of Ukrainian Christian–Social political doctrine in Galicia in the early 20th century. It focuses on the internal Greek Catholic clergy debate on the civilisation choice involving Orientalists and Occidentalists.

Key words: Byzantinization, national rite, mass politics.

⁶⁹ Назарук О. Націоналізм Донцова та інші мишугізми ... – Львів, 1934. – С. 13.

⁷⁰ Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станіславівський єпископ. – Станіславів, 1932. – 190 с.